

ПОЛІСЕМІЯ В НІМЕЦЬКІЙ ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ДІЄСЛІВ-ТЕРМІНІВ)

Кійко С. В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Статтю присвячено дослідженню полісемії технічних термінів німецької мови на матеріалі дієслів. Описано причини виникнення полісемії дієслів сфери техніки, виявлено залежність полісемічних показників дієслів від їх семантики й морфологічної будови та встановлено взаємозв'язок полісемії термінів із їх синонімією.

Ключові слова: термінологія, сфера техніки, полісемія, семантична класифікація, синонімія, морфологічна будова.

Кійко С. В. Полісемія в немецкой технической терминологии (на материале глаголов-терминов). Статья посвящена исследованию полисемии технических терминов немецкого языка на материале глаголов. Описаны причины возникновения полисемии глаголов технической сферы, выявлена зависимость полисемических показателей глаголов от их семантики и морфологического строения и установлена взаимосвязь полисемии терминов с их синонимией.

Ключевые слова: терминология, язык техники, полисемия, семантическая классификация, синонимия, морфологическое строение.

Kiyko S. V. Polysemy in the German technical terminology (on the basis of verb terms). The article deals with the polysemy of German technical terminology on the basis of verb terms. We found out the reasons of the formation of terms polysemy, determine their dependence on semantic and morphological structure and establish the relationship between the terms polysemy and synonymy.

Key words: terminology, technical language, polysemy, semantic classification, synonymy, morphological structure.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Науково-технічна революція як одне з найважливіших соціальних явищ сучасності вносить істотні зміни в мовну картину світу. Ці зміни полягають насамперед у тому, що нині кількість термінів у розвинених мовах багатократно перевищує кількість загальноживаних слів і досягає кількох мільйонів лексичних одиниць, і то ця величина має тенденцію до зростання [3, 9]. Терміни – це особливі слова чи словосполучення, які за своєю семантичною і граматичною структурою протиставлені загальноживаним. Саме на цьому положенні базується термінологічна школа Д. С. Лотте, яка сформулювала до терміна такі вимоги: однозначність, точність, системність, відсутність синонімів, короткість [7, 75]. Проте останніми роками визначення термінів як слів чи словосполучень «спеціальної мови, які створюються для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів» [1, 474], тобто як специфічної лексичної одиниці, стало зазнавати серйозної критики. Вимоги до терміна Д. С. Лотте були поставлені під сумнів як такі, що не виконуються. У низці праць доведено, що термін є функцією лексичної одиниці, а не її особливим видом. Цим підтверджено гіпотезу Г. О. Винокура, що «в ролі терміна може виступати будь-яке слово <...>, терміни – це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції» [2, 5]. Спираючись на цю гіпотезу, доходимо висновку, що термінам, як і загальноживаним словам, властива полісемія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Полісемія, широко представлена в загальноживаній лексиці, реалізується в спеціальній (фаховій) лексиці дещо по-іншому: у загальноживаній лексиці це явище зумовлює розширення та збагачення словникового складу, тоді як у спеціальній лексиці воно вже є небажаним, оскільки порушує однозначну відповідність між референтом і знаком, що його номінує [10, 218]. Є. Вюстер визначає термін як слово чи словосполучення, яке є точною й однозначною назвою поняття певної галузі знань [18, 10]. Він уводить у термінознавство поняття «одно-однозначність»: «Зв'язок між знаком і позначуваним є одно-однозначним тоді, коли знакові відповідає лише одне позначуване, а позначуваному – лише один знак» [18, 86]. До того ж моносемію термінів він сприймає як прескриптивну норму, не беручи до уваги їх функціонування в мовленні. На думку Є. Вюстера, у термінології якомога менше слів має бути багатозначними чи взаємозамінними. Полісеманти й синоніми утруднюють сприйняття терміна та можуть призводити до непорозуміння [18, 10–11].

Проте розвиток полісемічних відношень у будь-якій терміносистемі є неминучим, адже зміст мовного знака розвивається активніше і швидше, ніж його форма. Полісемія розглядається як сукупність семантичних зв'язків, що входять у синхронійну смислову структуру терміна. Припускають, що багатозначність терміна – це природний вияв властивості лексичній системі мови тенденції до полісемії. Зокрема, В. М. Лейчик зазначає, що термінологія виникає на основі літературної мови й не може повністю уникнути її впливу. Тому той факт, що терміни мають ознаки та властивості загальноживаних

слів, є цілком закономірним. Отже, термінам, як і загальнозживаним словам, властива полісемія [6, 9]. Вивчення полісемії термінів у на статистичному рівні є новим у лінгвістиці, а дієслово є настільки цікавою частиною мови в семантичному плані, що можна очікувати досить змістовних результатів.

Отже, актуальність теми зумовлена необхідністю комплексних досліджень взаємовідношення полісемії термінів із їх семантичним навантаженням, морфологічною будовою, потребами практичної лексикології та лексикографії. Вивчення закономірностей утворення термінологічної лексики, її структури, особливостей функціонування в мовленні є одним із найважливіших завдань сучасної лінгвістики.

Матеріалом роботи слугує здійснена на основі німецько-українського політехнічного словника [8] суцільна вибірка багатозначних дієслів, загальна кількість яких становить 789 лексичних одиниць.

Мета статті – встановити особливості полісемії дієслів-термінів сучасної німецької мови, виявити фактори, що впливають на кількість їхніх значень.

Для реалізації поставленої мети слід розв'язати такі **завдання**: 1) установити середню кількість значень дієслів-термінів сучасної німецької мови; 2) виявити залежність кількості значень дієслів-термінів від їхньої семантики; 3) описати зв'язок між полісемією та синонімією й установити характер і особливості цього зв'язку; 4) установити зв'язок між полісемією та морфологічною будовою дієслів-термінів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кількість дієслів у німецькій термінології є порівняно малою. Так, за нашими підрахунками, серед усіх технічних термінів частка іменників становить 90% (близько 14 тисяч лексем), тоді як дієслів – усього 5% (789 лексем). Отже, як справедливо зауважує Г. Флук, у сучасній термінології панує тенденція до субстантивізації [13, 86]. Проте це ніякою мірою не применшує ролі дієслів у технічній термінології. Крім свого основного призначення – називати дії, процеси і стани, дієслова часто виконують інші функції. Вони, зокрема, у ролі першого компонента складних слів розрізняють назви предметів у взаємозв'язку з об'єктом (пор. *Schmiedeeisen*), зі знаряддям праці (*Schleifband*) чи результатом діяльності (*Sinterbronze*). Вербальні елементи характеризують назви предметів, указуючи на рух (*Drehkondensator*), характеризують процеси, вказуючи на рух знаряддя праці (*Reibschleifen*). До особливостей дієслів-термінів сучасної німецької мови зараховують те, що вони все частіше виконують суто копулятивну функ-

цію, тобто зв'язують частини речення, виражені номінально, як-от: *eine Untersuchung durchführen = untersuchen*. При цьому використовуються такі дієслова, як *finden, geben, erfolgen, durchführen, lassen, machen* [14, 90]. Повну картину розподілу дієслів-термінів у словнику [8] подано в таблиці 1.

Середня кількість значень, вирахована за німецько-російським політехнічним словником, становить 3,1 значень на один термін. Цей показник є вищим, ніж у загальнозживаних дієсловах (2,82 значень за словником *Duden* [11]). Це означає, що багатозначні дієслова сфери техніки об'єднують під одним формативом у середньому більше семем, ніж загальнозживані дієслова. Цей факт суперечить наявній у лінгвістиці думці про низький ступінь полісемічності термінів (пор. [5, 220]). Причиною вищої багатозначності дієслів сфери техніки може бути так звана міжгалузєва полісемія, під якою розуміємо вживання не просто в різних контекстах, що спостерігається в загальнозживаних дієсловах, а в різних галузях техніки. Так, якщо розглянути полісемічне дієслово-термін *rollen* (воно в нашій вибірці виявляє найвищий ступінь полісемічності), то можна констатувати, що п'ять значень із 14 наявних зумовлені вживанням цього дієслова в окремих підрозділах технічних наук (авіації, морській справі, автомобілебудуванні та залізничному транспорті, гірничій справі, машинобудуванні), пор.: *rollen* 1) *котитися*; 2) (ав.) *рулювати*; 3) *крутитися, обертатися*; 4) (мор.) *хитатися*; 5) *котити*; 6) (авто, залізниця) *обкатувати*; 8) *влаштувати*; 9) *звисати*; *скручувати*; 10) *формувати (труби)*; 11) *робити різьбу*; 12 (маш.) *обробляти внутрішню поверхню роликami*; 13) *підкочувати* (в штампі); 14) *кантувати*. Аналогічну картину спостерігаємо також в інших багатозначних дієсловах-термінах: *abziehen* (13 ЛСВ), *abschlagen* (12 ЛСВ), *einziehen* (10 ЛСВ), *ziehen* (9 ЛСВ), *aufnehmen* (9 ЛСВ), *abtreiben* (9 ЛСВ) тощо.

Згідно з даними таблиці 1, найбільшу частину німецьких дієслів-термінів становлять двозначні дієслова (393 лексеми). Далі йдуть за спадом дієслова з трьома (183), чотирма (99) значеннями тощо. Такий вид розподілу є, на думку Ю. А. Тулдави, «універсальною квантитативно-системною характеристикою полісемії природних мов. Тут, як і в більшості інших випадків, виявляється відомий принцип концентрації й розсіювання лінгвістичних одиниць» [9, 134]. Ю. К. Крилов сформулював закон максимального семантичного наповнення, згідно з

Таблиця 1

Розподіл дієслів-термінів у політехнічному словнику

Кількість значень	Кількість дієслів	Сукупна кількість значень	Кількість значень	Кількість дієслів	Сукупна кількість значень
2	393	786	8	11	88
3	183	549	9	6	54
4	99	396	10	2	20
5	52	260	12	1	12
6	25	150	13	1	13
7	15	105	15	1	15
Разом				789	2448

яким кількістю двозначних дієслів становить половину кількості однозначних, кількість тризначних – половину кількості двозначних тощо [16, 250]. Припущення Ю. К. Крилова, що ця залежність є універсальним законом, дійсним для будь-якої мови, подальшими емпіричними перевірками не підтвердилося. Так, якщо розглянути розподіл іменників сучасної німецької мови в праці С. Ширгольца, закон Ю. К. Крилова діє лише для одно-, дво- і тризначних слів [17, 180]. Починаючи з чотиризначних іменників, співвідношення зростає. Не справджується цей закон і для розподілу частот багатозначних дієслів-термінів у німецькій мові. Очевидно, цей розподіл має більш складний або змішаний характер.

Для дослідження семантичних особливостей дієслів-термінів використано семантичну класифікацію, розроблену на основі суцільної вибірки діє-

слів із тлумачного словника *Duden* [11] (детальніше див. [4, 30–41]). Усі дієслова-терміни розподілено на 35 лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ), у кожній із яких обчислено кількість дієслів, сумарну кількість їх значень і коефіцієнт полісемії (див. таблицю 2).

Згідно з таблицею 2, найчисельнішими ЛСГ є дієслова фізичного впливу на об'єкт, які викликають зміну його властивостей (181 термін), дієслова обробки предмета, що містять у своїй семантичній структурі модифікатор, який указує на мету обробки (103 терміна), і дієслова фізичного впливу на об'єкт без зміни його властивостей (88 термінів). Найменшими за обсягом є підгрупи дієслів фізіологічних дій (1 термін), досягнення мети (1), відповідності (1), місця розташування (1) та органічного буття (1). Закономірною для дієслів на позначення політехнічних термінів є відсутність дієслів звучання, почуттів, людської і тваринної кому-

Таблиця 2

Семантика дієслова-терміна й кількість його значень

№ з/п	ЛСГ дієслів	Кількість дієслів	Кількість значень	Коефіцієнт полісемії
1	Фізіологічних дій	1	5	5,00
2	Передачі й отримання	11	49	4,45
3	Досягнення мети	1	4	4,00
4	Каузації руху	62	238	3,83
5	Каузації стану	41	147	3,59
6	Неорганічного буття	7	25	3,57
7	Пасивного руху	36	127	3,52
8	Володіння й належності	2	7	3,50
9	Фазові дієслова	6	21	3,50
10	Каузації зміни предмета	181	582	3,22
11	Фізичного впливу	88	277	3,15
12	Обробки із застосуванням інструменту (імпліцитно)	7	22	3,14
13	Неспіввіднесеної дії	45	139	3,08
14	Відповідності	1	3	3,00
15	Активного руху	23	68	2,96
16	Тимчасового стану	9	26	2,89
17	Обробки із застосуванням інструменту (експліцитно)	62	172	2,77
18	Обробки із застосуванням матеріалу (експліцитно)	8	22	2,75
19	Розумової діяльності	27	74	2,74
20	Фізичної обробки	103	280	2,72
21	Обробки із застосуванням матеріалу (імпліцитно)	3	8	2,67
22	Загального процесу	5	13	2,60
23	Інтелектуальної обробки	22	52	2,36
24	Якісної характеристики	3	7	2,33
25	Конкретного процесу	33	76	2,30
26	Місця розташування	1	2	2,00
27	Органічного буття	1	2	2,00
28	Звучання	–	–	–
29	Почуттів	–	–	–
30	Тваринної комунікації	–	–	–
31	Модальні	–	–	–
32	Людської комунікації	–	–	–
33	Морального впливу	–	–	–
34	Сенсорного сприйняття	–	–	–
35	Поведінки	–	–	–
	Разом	789	2448	3,10

нікації, морального впливу, сенсорного сприйняття, поведінки й модальних дієслів.

Найбільший коефіцієнт полісемії мають терміни передачі та отримання (4,45). За ними йдуть за спадом дієслова каузації руху (3,83) й каузації стану (3,59). Високополісемічними є також одиничні терміни на позначення фізіологічних дій (5,0) і досягнення мети (4,0). Найменший коефіцієнт полісемії мають дієслова місця розташування (2,00), органічного буття (2,0) і конкретного процесу (2,3). Усі інші групи займають середнє становище. Отже, на основі отриманих даних можна стверджувати, що середня кількість значень певної семантичної групи визначається семантикою дієслів-термінів, що входять до складу цієї групи.

Наявність великої кількості взаємозамінних термінів у межах однієї ЛСГ дає змогу припустити існування між ними синонімічних відношень. Для дослідження взаємозв'язку між полісемією та синонімією ми виписали до кожного дієслова-терміна відповідну кількість синонімів із синонімічного словника *Duden* [12]. Для аналізу взаємозв'язку між полісемією й синонімією дієслів-термінів нам потрібні дані двох видів: 1) «мовна полісемія», тобто середня кількість ЛСВ дієслів у мові; 2) «синонімічна полісемія», тобто середня кількість ЛСВ, якими ці дієслова вступають у синонімічні відношення (див. таблицю 3).

Обчислення показують, що «мовна полісемія» політехнічних термінів дещо перевищує їх «синонімічну полісемію». Це означає, що дієслово вступає в синонімічні відношення не всіма, а лише деякими

зі своїх значень. Середня кількість синонімів щодо дієслів-термінів становить 6,42 лексичні одинці.

Під час дослідження взаємозв'язку між семантичним обсягом дієслів-термінів і їх морфологічною будовою ми опираємося на тезу Р. Келера, що збільшення кількості значень слова обернено пропорційно його довжині [15, 61]. Ця тенденція відповідає загальносеміологічному зв'язку обсягу і змісту знака: чим більший морфологічний обсяг знака, тобто чим більша кількість морфем у слові, тим вужчий його зміст. Для вивчення взаємозв'язку між семантичним обсягом дієслів-термінів і їх морфологічною будовою ми поділили всі досліджувані дієслова на три групи:

Прості дієслова: *laden, dreschen, heben*.

Похідні дієслова, куди належать:

а) прості (чи складні) за формою дієслова, безпосередньо утворені від інших іменних чи дієслівних основ, які не втратили семантично-етимологічних зв'язків з останніми, як-от: *schmieden, sichern, kühlen*;

б) віддієслівні й відіменні суфіксальні утворення: *reinigen, kondensieren*;

в) дієслова з префіксами й напівпрефіксами: *bedienen, ankleben, verfahren*;

г) префіксально-суфіксальні утворення: *befestigen, eingliedern*.

3. Складні дієслова, у ролі першого компонента яких виступає іменник, прикметник, прислівник типу *festklemmen, teilhaben, notlanden*.

Результати поділу дієслів за морфологічною будовою подано в таблиці 4. Найбільшою за обся-

Таблиця 3

Зв'язок між полісемією та синонімією дієслів-термінів

Кількість значень	Кількість синонімів	Мовна полісемія	Синонімічна полісемія	Кількість значень	Кількість синонімів	Мовна полісемія	Синонімічна полісемія
2	819	2,00	2,08	7	76	7,00	5,06
3	462	3,00	2,52	8	56	8,00	5,09
4	435	4,00	4,39	9	75	9,00	12,5
5	304	5,00	5,84	10	17	10,00	8,5
6	123	6,00	4,92	11	29	13,33	13,33
Разом					2396	6,73	6,42

Таблиця 4

Залежність полісемії дієслів-термінів від їх морфологічної будови

Морфологічна будова дієслів-термінів		Кількість дієслів	Кількість значень	Середня кількість значень
Прості дієслова-терміни		84	274	3,26
Похідні дієслова-терміни	Безпосередньо утворені від дієслівних чи іменних основ	102	378	3,7
	Суфіксальні утворення	84	210	2,5
	Префіксальні утворення	94	238	2,53
	Префіксально-суфіксальні	47	133	2,82
	З напівпрефіксами	358	1167	3,25
	Разом	658	2126	3,1
Складні з першим компонентом	Іменником	4	11	2,75
	Прикметником	12	27	2,25
	Прислівником	4	10	2,50
	Разом	20	48	2,40

гом виявилась група похідних дієслів-термінів, найменш кількісною – складених. Для кожної групи ми вираховували сукупну й середню кількість значень.

Отримані результати свідчать, що з ускладненням морфологічної будови дієслів-термінів зменшується їхній коефіцієнт полісемічності. Найвищий коефіцієнт полісемії має група простих дієслів – 3,26, далі йде група похідних дієслів – 3,1, найменшу кількість значень – 2,4 – мають складені дієслова. Такі результати підтверджують загальносеміологічний зв'язок обсягу і змісту знака: чим ширший морфологічний обсяг, тим вужчим є зміст у плані полісемії. Префікси, які мають похідні дієслова, звужують дієслівну семантику, роблять її більш конкретною й не сприяють утворенню нових значень. Ще більшою мірою це стосується складених дієслів, значення яких є найбільш конкретними та виявляють найменшу тенденцію до полісемії. Прості дієслова не мають морфологічного фактора, який несе із собою додаткову інформацію й завдяки цьому обмежує полісемію, а тому можуть одночасно об'єднувати під одним формативом декілька значень і утворювати нові ЛСВ.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Проведене дослідження дає змогу резюмувати: середня кількість значень

дієслів-термінів сфери техніки становить 3,1 значення на одне дієслово. Однією з причин багатозначності дієслів-термінів сфери техніки є міжгалузєва полісемія, тобто вживання того самого терміна в різних галузях техніки. Розподіл частот багатозначних дієслів має змішаний характер, а середня кількість значень певної ЛСГ визначається семантикою дієслів-термінів, що входять до складу цієї групи. Чим більше значень поєднує в собі дієслово, тим частіше воно може вживатись як синонім, до того ж «мовна полісемія» технічних термінів перевищує їх «синонімічну полісемію», тобто дієслово-термін вступає в синонімічні відношення не всіма, а лише деякими зі своїх значень. Середня кількість синонімів до дієслів-термінів становить 6,42 лексичних одиниць. Найбільший коефіцієнт полісемії дієслів-термінів має група простих дієслів, слідом йде група похідних дієслів, найменшу кількість значень мають складні дієслова. Префікси, які мають похідні дієслова, звужують і конкретизують дієслівну семантику й не сприяють утворенню нових значень.

Перспективним вважаємо дослідження полісемічних характеристик інших категорійних розрядів термінологічної лексики, що дасть можливість виявити причини та шляхи виникнення багатозначності у сфері термінології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды МИИФЛИ. – М., 1939. – Т. 5. – 1939. – С. 4–12.
3. Д'яков А. С. Основи терміноутворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : Academia, 2000. – 218 с.
4. Кійко С. В. Принципи семантичної класифікації дієслів німецької мови / С. В. Кійко // Науковий вісник ЧДУ. Серія «Германська філологія». – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 84. – С. 30–41.
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2001. – 368 с.
6. Лейчик В. М. Термины и терминосистемы – пограничная область между естественным и искусственным в языке / В. М. Лейчик // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1976. – С. 3–11.
7. Лотте Д. С. Образование системы научно-технических терминов / Д. С. Лотте // Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 71–153.
8. Німецько-український та українсько-німецький політехнічний словник / [Л. Ф. Когут, Г. Ф. Проців, Г. Р. Сокол, Л. Г. Сорока]. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2011. – 1010 с.
9. Тулдава Ю. А. Проблемы и методы квантативно-системного исследования лексики / Ю. А. Тулдава. – Таллинн : Валгус, 1987. – 205 с.
10. Фатеева Н. В. Явление многозначности в терминологии / Н. В. Фатеева // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 1998. – Вип. 2. – С. 218–223.
11. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. – 24. Aufl. – Mannheim : Dudenverlag, 2006. – 2016 S.
12. Duden. Die sinn – und sachverwandten Wörter. – Mannheim : Dudenverlag, 1995. – 801 S.
13. Fluck H.-R. Fachdeutsch in Naturwissenschaft und Technik. Einführung in die Fachsprachen und die Didaktik / H.-R. Fluck. – Heidelberg : Groos, 1984. – 352 S.
14. Fraas C. Lexikalisch-semantische Eigenschaften von Fachsprachen / Claudia Fraas // Fachsprachen. Ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft. – Berlin : Walter de Gruyter, 1992. – S. 79–98.
15. Köhler R. Zur linguistischen Synergetik: Struktur und Dynamik der Lexik / Reinhard Köhler. – Bochum : Studienverlag Brockmeyer, 1986. – 200 S.
16. Krylov J. K. Untersuchung statistischer Gesetzmäßigkeiten auf der paradigmatischen Ebene der Lexik natürlichen Sprachen / J. K. Krylov // Quantitative Linguistics. – 1982. – Vol. 16. – S. 234–262.
17. Schierholz S. Lexikologische Analysen zur Abstraktheit, Häufigkeit und Polysemie deutscher Substantive / Stefan Schierholz. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1991. – 221 S.
18. Wüster E. Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie / Eugen Wüster. – Wien / New York : Springer, 1979. – 234 S.